

[itobiad], 2020, 9 (2): 879/902

Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımlar

Issues and Approaches in Digital Religion Studies

Mehmet HABERLİ

Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Asst. Prof., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Studies,
Department of Religion and Philosophy

mehmet.haberli@bilecik.edu.tr / Orcid ID: 0000-0001-9942-6527

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type	: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received	: 29.04.2020
Kabul Tarihi / Accepted	: 20.05.2020
Yayın Tarihi / Published	: 10.06.2020
Yayın Sezonu	: Nisan-Mayıs-Haziran
Pub Date Season	: April-May-June

Atıf/Cite as: HABERLİ, M. (2020). Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımlar. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 9 (2), 879-902. Retrieved from <http://www.itobiad.com/tr/issue/54141/729581>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <http://www.itobiad.com/>

Copyright © Published by Mustafa YİĞİTOĞLU Since 2012 - İstanbul / Eyup, Turkey. All rights reserved.

Dijital Din Araştırmalarında Konu ve Yaklaşımlar*

Öz

İnternet ve mobil iletişim teknolojilerinin sosyal yaşama ayrılmaz bir şekilde entegre olması, dinin dijital uzama daha çok boyutlu olarak genişlemesini sağlamıştır. Bu noktada, dinin/dinlerin dijital medya ile etkileşimini ve bu etkileşim bağlamında değişen din algısı ile pratikleri konu edinen ve “dijital din araştırmaları” olarak nitelendirilen yeni bir disiplinlerarası araştırma sahası ortaya çıkmıştır. Bu makale de dijital din araştırmalarının gelişim sürecinde ele alınan paradigma değişimleri, başlıca konular, kullanılan metodolojik yaklaşım ve teknikler incelenmiştir. Analizler neticesinde, dünyada olgunlaşma, Türkiye’de ise filizlenme aşamasında olan dijital din araştırmalarındaki sınırlılıklar ve eksiklikler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada gelecekte yapılacak ardıl araştırmalara yönelik önerilerde bulunulmaya çalışılmıştır.

Özet

İletişimin hacmi artıp şekli dönüştükçe toplumların; kurumsal, ekonomik, dini ve sosyal ilişkiler ağı gittikçe dijitalleşmektedir. Bu noktada, kullanıcıların; çevrimiçi aktivelere depolayarak, davranış kalıpları hakkında data sağlayan dijital medyaya olan akademik ilgi artmaya başlamıştır. Bu süreçte dijital din çalışmaları da, geleneksel dini pratiklerin dijital ortamlara ne ölçüde uyarlandığı ve dijital kültürün çevrimdışı dini grupların yaşamı ile davranış kalıplarını nasıl etkilediğini araştırmayı amaçlayan bir alan olarak ortaya çıkmıştır (Campbell, 2013: 3-4).

Dijital din çalışmalarını, ortaya çıktığı son 25 yıl içerisindeki bakış açısı, işlenen konu ve yaklaşımlar bakımından dört dalgaya ayırmak mümkündür. Ütopik ve tanımlayıcı bakış açısına sahip *ilk dalga* çalışmaları, internet ortamındaki din olgusunu -genellikle- tekil örnekler (çevrimiçi topluluk veya web sitesi) bağlamında tanımlamayı ve dini pratik ve olguların çeşitliliğini bu bakış açısından incelemeyi esas almıştır. (O’Leary & Brasher 1996; O’Leary 1996; Zaleski 1997; Cobb, 1998). Daha gerçekçi bir bakış açısına yönelimin gerçekleştiği, *ikinci dalga* çalışmalarında (Campbell, 2011: 234) çevrimiçi dini pratiklerin farklı biçimleri somut olarak tanımlanırken; çevrimiçi cemaat, kimlik ve ritüel gibi temalar daha eleştirel

* Bu makale, Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi’nde (12-14 Ekim 2016) sunulan tebliğin geliştirilmiş ve zenginleştirilmiş olarak yayıma hazırlanmış biçimidir.

bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Bu dalga genellikle Helland'ın (2000), geleneksel dini yapıların internet üzerindeki temsil ile görünümünü ifade eden *"Religion Online"* ve dinlerin internet ortamıyla etkileşime girerek yeni dindarlık biçimlerinin ortaya çıkışını karakterize eden *"Online Religion"* tipolojisi ile özdeşleşmiştir (Campbell, 2017: 17). Farklı alanlardan araştırmacıların ortak mahsulü olarak başlayan *nc dalga*, evrimii ritüeller, cemaatler ve kimlik temalarının teorik çerçeveler etrafında yeni yöntem ve teknikler kullanılarak incelendiği dönemdir (Campbell & Altenhofen, 2015: 7). Campbell ve Lövheim'in (2011), ilave ettikleri *dördüncü dalga* ise derinlemesine bir temel oluşturmanın amaçlandığı, dini aktörlerin çevrimdışı ve evrimii uzam arasındaki geçişleri, dini bilginin otantikliğini, otorite biçimlerindeki dönüşüm ile etik kaygıların ele alınmaya başlandığı bir dönemdir (Campbell, 2017: 17; Dereli, 2020: 91-92).

Dijital din olgusunun ayrı bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmasını sağlayan bu dört dalga içerisinde en popüler meseleler, sanal/dijital cemaatler, ritüeller, kimlik, otantiklik ve otorite'dir.

Ortak bir dini pratiği paylaşan, maneviyat ve belirli inana dayalı tartışma, konu veya etkinlikler çerçevesinde birleşen etkileşimli evrimii ağ olarak sanal/dijital cemaatler, dijital din araştırmalarında ele alınan ilk temalardandır (Campbell, 2003b: 1027). Gittikçe daha gerçekçi, etkileşimli, akışkan bir ilişkiler ağı halini alan dijital cemaatlerin; nasıl oluştukları, işlevleri, dijital ortama aktarımları ile geleneksel cemaatlerle farklılık ve benzerlikleri hakkında zengin bir alanyazın oluşmuştur. (Dawson, 2004; Campbell, 2005; Hutchings, 2017a, 2017b).

Merkezi temalardan biri olan *dijital/online dini ritüellerin*, kutsal metinlerden alıntı, dua paylaşımı gibi basit biçimlerden, sanal kilisede ayin, sanal hac gibi etkileşimli ve karmaşık bir görünüme evrildiği grlmektedir. Bu noktadaki çalışmalar; ritüellerin, sanal uzama aktarım sürecindeki değişimleri, gerçek sayılıp sayılamayacağı ve otantiklik derecesine yönelik cevaplar etrafında şekillenmiştir (Goethals, 2003; Antweiler, 2006; Miczek, 2007; Yiğitoğlu, 2015).

Bir bireyin sadece diğer insanlarla ya da ait olduğu toplumsal grup içinde belirli bir bağlam ve zaman diliminde oluşan etkileşimiyle inşa edilen *kimlik*; dijital ortamdaki farklı dinden veya dini anlayıştan kişilerle yapılan fikir alışverişi, zihin karıştıran sorulara cevap arayışları sebebiyle de yeniden inşa edilebilmektedir. Kimlik parçalanması ve çatışmayı konu alan Brauchler (2003), evrimii dini kimlik inşasına odaklanan Lövheim (2004), rnek çalışmalardır.

Dijital medyanın açık bilgi kaynağı olması ve tartışma ortamlarının, dini bilginin hiyerarşisini değiştirip dini otoritelerin zayıflamasına yol açtığı bir realitedir. Katolik Kilisesi'nin sosyal medyadaki imajını ve görünürlüğünü konu edinen Narbona (2016) ve Zijderveld (2017), Dijitalleşmenin -İslam bağlamında- dini otoriteyi nasıl dönüştürdüğünü Bunt (2018) otorite çalışmalarına önemli örneklerdir.

İlk dönem çalışmalarında nitel yaklaşım çerçevesinde netnografi, vaka çalışması, katılımcı gözlem, söylem/içerik analiz teknikleri kullanılırken, son yıllarda dijital ortamdaki veri ve içeriklerin oldukça zenginleşmesi; nicel yaklaşım çerçevesinde, survey ve web tabanlı anket yapılabilmesini sağlamıştır. Bunt'un, *"Islam in The Digital Age"* (2003) adlı çalışması, görüşme ve içerik analizi gibi teknikler kullanılarak İslam'ın dijital boyutlarını ortaya koymayı amaç edinen önemli çalışmalardandır. Yine Schroeder ile bir kısım akademisyenin, avatarlar aracılığıyla sanal bir kilisede katılım gösterdikleri ve çevrimdışı uzamdan sanal uzama transfer sürecinde, ne tür değişikliklere uğradığını gözlemledikleri dini ayin, akla gelen önemli örneklerdendir (Schroeder ve dğr., 1998). Nicel yaklaşıma örnek ise Cantoni ve Zyga'nın (2007) 6 bin civarındaki Katolik cemaat ve kuruluşların interneti nasıl ve ne amaçla kullandıklarına dair oldukça geniş kapsamlı survey çalışmasıdır.

Dijital din araştırmalarında, çevrimiçi din ve dini pratiklerin boyutlarını ele alan zengin bir literatür oluşmaya başlamıştır. Bununla birlikte araştırma yaklaşımları ile tekniklerinin dijital din çalışmalarına nasıl uygulanabileceği ve uyarlanabileceğine yönelik çabalar devam etmektedir. Önceki çalışmaların gözden geçirilip ayrıntılı ve güvenilir sonuçları veren standartlaştırılmış yöntemler ile yeni teknikler ortaya konulması, yakın okumaların yapılabilmesine imkân sağlayacaktır. Batı'da uzun yıllar önce yapılmaya başlanan araştırma, netnografi ve surveylerin Türkiye'de de yapılması gerekmektedir. Bu bağlamda Türkiye'de dijital medyayı, kimlerin dini amaçlı kullandığı, nasıl ve neden kullandıkları ve zaman içerisinde hangi değişikliklerin meydana geldiğini belirleyebilecek güncel çalışmaların devam ettirilmesi de literatüre zenginlik kazandıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Sosyoloji, Dijital Din, Dijital Cemaatler, Ritüel, Kimlik, Otantiklik, Dini Otorite, Dijital Metodolojiler.

Issues and Approaches in Digital Religion Studies

Abstract

The fact that internet and mobile communication technologies are inextricably intertwined with social life has enabled religion to expand more in digital space. At this point, a new field of interdisciplinary research has emerged, which deals with the interaction of religion/religions with digital media, and the changing perception of religion and practices in the context of this interaction called "digital religion researches". In this article, paradigm changes, main topics, methodological approaches and techniques used in the development process of digital religion researches are examined. As a result of the analysis, limitations and deficiencies in the research field of digital religion which is a mature issue in the world, but a red-hot issue in Turkey has tried to be determined.

Summary

As the volume of the communication has increased and its structure has transformed, the network of institutional, economical, religious and social relations are becoming more digitalized. At this point, the academic interest in digital media, which provides data about the behavioural pattern by storing the online activities of the users, has started to increase. Within this period, digital religion studies have emerged as a discipline which aims to investigate to what extent traditional religious practices are adapted to digital environments and how digital culture affects the lives and behavioural patterns of offline religious groups (Campbell, 2013: 3-4).

It is possible to classify digital religious studies in four waves in terms of perspective, subject and approaches in the last 25 years it has emerged. The *first wave* studies which adopt a utopian and descriptive perspective were – usually – based on describing the phenomenon of religion on the internet in the context of singular examples (online community or web site) and examining the diversity of religious practices and phenomena from this perspective (O'Leary & Brasher 1996; O'Leary 1996; Zaleski 1997; Cobb, 1998). In the *second wave* studies (Campbell, 2011: 234) in which there is a tendency towards a more realist point of view, while different forms of online religious practices were concretely defined, themes such as the online community, identity and ritual were handled with a more critical perspective. This wave is usually identified with the typology of Helland's "Religion Online" (2000), which expresses the appearance and representation of traditional religious structures on the Internet, and "Online Religion", which characterizes the emergence of new forms of religiosity by interacting

with the internet (Campbell, 2017: 17). The *third wave*, which started as a common crop of researchers from different disciplines, is the period when rituals, communities and identity themes are analysed using new methods and techniques around theoretical frameworks (Campbell & Altenhofen, 2015: 7). The *fourth wave* added by Campbell and Lövheim (2011) is a period in which it is aimed to provide an in-depth foundation, the transition of religious actors between offline and online space, the authenticity of religious knowledge, the transformation in authority forms and ethical concerns (Campbell, 2017: 17; Dereli, 2020: 91-92).

Among the four waves that make the phenomenon of digital religion emerge as a separate field of research, the most popular topics are virtual/digital communities, rituals, identity, authenticity and authority issues.

Virtual/digital communities, as an interactive online network that shares a common religious practice and unites within the framework of spirituality and specific faith-based debate, subject or events are among the first themes to be dealt in digital religious research (Campbell, 2003b: 1027). There is a rich literature on how digital communities that are becoming more and more realistic, interactive and fluid relationships network are formed, their functions, their transfer to digital media, their differences and similarities with traditional communities (Dawson, 2004; Campbell, 2005; Hutchings, 2017a, 2017b).

It is seen that *digital/online religious rituals*, which is one of the central themes, have evolved from simple forms such as quotes from religious texts, prayer sharing, to an interactive and complex appearance such as virtual church service and virtual pilgrimage. Studies in this context have been shaped around the answers related to the rituals about the changes in the cyber-space transfer process, their degree of authenticity and whether they can be regarded as real or not (Goethals, 2003; Antweiler, 2006; Miczek, 2007; Yiğitoğlu, 2015).

The *identity*, which is constructed with the interaction of an individual only with other people or within a certain context and timeframe within the social group to which it belongs, can also be reconstructed seeking answers to confusing questions due to the exchange of ideas with people from different religions or religious understanding in the digital environment. Brauchler (2003), focusing on identity fragmentation and conflict Lövheim (2004),

focusing on online religious identity building are good examples in this sense.

It is a reality that digital media is an open source of information and discussion environments change the hierarchy of religious knowledge and weaken religious authorities. Narbona (2016) and Zijderveld (2017), who studied the image and visibility of Catholic Church in social media and Bunt (2018) who discussed how digitalisation transformed religious authority are good instance for authority studies.

While, in the first term studies, netnography, case study, participant observation, discourse/content analysis techniques were used within the framework of qualitative approach, in recent years, the enrichment of data and contents in digital environment pave the way for surveys and web-based surveys within the framework of the quantitative approach. Bunt's study called "*Islam in The Digital Age*" (2003) is one of the important works aiming to reveal the digital dimensions of Islam by using techniques such as interview and content analysis. The ritual ceremony, in which Schroeder and some other academicians participated in a virtual church through avatars and observed what changes rituals experienced during the transfer from offline space to cyber virtual space, is an important example (Schroeder et al., 1998). One of the best instances of the quantitative approach is the extensive survey of Cantoni and Zyga (2007) among 6,000 Catholic communities and organizations' way and purpose of internet use.

There has been a rich literature that deals with the dimensions of online religion and religious practices in digital religion research. Besides, efforts continue on how research approaches and techniques can be applied and adapted to digital religious studies. Revising previous studies and introducing new techniques with standardized methods that give detailed and reliable results will pave the way for close readings. The research, surveys and netnography which begun many years ago in the West should also be carried out in Turkey. In this context, studies which reveal who uses digital media in Turkey for religious purposes, why and how do they use and studies which will be able to determine which changes occurred over time will contribute to the literature.

Keywords: Digital Sociology, Digital Religion, Digital Communities, Ritual, Identity, Authenticity, Religious Authority, Digital Methodologies.

1. Giriş

Günümüzde bütün toplum tabakaları, dijitalleşmenin olumlu veya olumsuz etkilerini farklı şekillerde hissetmektedir. Bunun yanı sıra toplumun birçok kesimi de dijitalleşmenin sunduğu olanakları kullanmaktadır. Taşınabilir hatta giyilebilir (akıllı saat vb.) dijital cihazların internete bağlanabildiği her yerde kullanılabilen dijital medya teknolojileri, günlük yaşamın doğasında yer almakla kalmamakta, sosyal yaşamı inşa edip yeniden yapılandırmaktadır. McLuhan'ın medya görüşüyle örtüştüğü şekilde teknolojik gelişmeler, etrafımızdaki dünya ve tüm kültürel faaliyetleri değiştirdiği gibi dinlerin de değişimine bir şekilde aracılık etmektedirler (Morgan, 2013: 5). Bu noktada, dijitalleşmenin yaygınlaşması, sosyal kurumları ile etkileşimlerimizin niceliğini ve niteliğini büyük ölçüde belirleyip dönüştürmektedir. Dijital iletişim teknolojileri geliştikçe; iletişim ucuzlamakta, bilgi dağıtımı ve erişimi artmakta, dijital bölünme azalmaktadır. Bu noktada cep telefonları ve diğer mobil iletişim teknolojileri de, dijitalleşmenin toplumsal katmanlara yayılımını sağlayan en önemli araç haline gelmekte, sosyal medya platformlarının katkısıyla küresel ağ toplumu inşa etmektedir. Kullanıcıların hem birbirleriyle hem de dijital teknolojiyle etkileşime girmesini sağlayan bu ağ, bir kısım toplumsal normları, kuralları, iletişim şekillerini dönüştürmektedir.

Dijital medyanın etkileşimlilik özelliği kullanıcılarını, hem dijital içerikleri tüketen hem de kendi düşüncelerini ile çevrimiçi faaliyetlerini paylaşarak kayıt altında tutabilen "türetici" (Prosumer) haline getirmiştir (Ritzer, 2015: 413). Dolayısıyla dijital medya, tüketicilerin içeriklerini, aktiviteleri ile hakkında bilgileri toplayan, depolayıp işleyen bir ortam olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle dijital ortamlar, toplumsal olguları, insanın davranış kalıplarını ve etkileşimini gözlemleyip incelemek için adeta sosyal bir laboratuvar haline gelmektedir. Dijital medyanın bu özelliği, onun salt teknolojik bir araç değil, kültür inşasının gerçekleştiği, yayılıp tartışıldığı bir mekân olarak algılanmasını sağlamıştır. Bu durum, özellikle sosyal bilimcilerin dijital ortama ilgisini arttırmış, bu ortamı akademik disiplinlerin kavşak noktası haline getirmiştir.

Bilgisayarlar ile internetin ortaya çıkışından bu yana, sosyologlar iletişim teknolojilerin kullanımının ortaya çıkardığı birçok fırsat ve tehdidi araştırmaya başlamışlardır. Gün geçtikçe gelişen bu yeni teknolojiler ile bunların birey ve toplum üzerindeki etkilerini inceleyen ve "dijital sosyoloji" olarak adlandırılan bir sosyoloji alt disiplini gelişim göstermeye başlamıştır. Siber sosyoloji, internet sosyolojisi, internet çalışmaları veya siber-kültür sosyolojisi gibi farklı isimlerle de ifade edilen bu yeni alan, sosyal

bilimcilerin genellikle yerleşik yöntem ve teknikleri üzerine inşa edilmiştir. Dijital medya kullanıcı sayısı ile çeşitliliğinin artması, günlük yaşamın çoğ u aktivitelelerinin bu ortama yansıması, dijital medya tarafından da beslenen içerik, kullanıcı katılımı ve evrimii etkinliklerin artışı, dijital sosyolojide çok önemli niteliksel ve niceliksel bir değ işime yol açmıştır (Snee ve dğ r, 2016: 3).

Dijital din araştırmaları, din ve yeni medya teknolojileri arasındaki ilişkiyi konu edinen dijital sosyolojinin, canlı bir alt alanı olarak ortaya çıkmıştır (Campbell, 2017: 15). Dijital din çalışmaları, evrimii ile evrimdişi uzamdaki dini pratiklerin nasıl bağlandığını, harmanlanıp bulanık hale geldiğini, dini grup ile bireylerin dini hayatlarını dijital kültür içerisine nasıl entegre ettiklerini farklı yönleriyle incelemektedir (Campbell ve Evolvi, 2019: 2). Henüz olgunlaşma aşamasında disiplinlerarası bir araştırma alanı olan dijital din çalışmaları, yeni medya ortamlarına dinin pratiğe döküldüğü ve bileşen hale geldiği özgün bir söylem mekânı olarak yaklaşmaktadır (Campbell, 2013: 3-4; Campbell, 2017: 16). Bununla birlikte dijital din çalışmalarında sadece din olgusunu dijital kültürün bir bileşen olarak incelemek yeterli olmamakta, farklı dini gelenekler hakkında bilgi sahibi olmayı ve analiz kabiliyetini gerektirmektedir. Bu noktada, dijital din çalışmalarını aynı zamanda, beş büyük dünya dininin (Hinduizm, Budizm, Yahudilik, Hıristiyanlık, İşlam), sistematik ve analitik biçimde gözden geçirilmesi faaliyeti olarak görmek gerekmektedir (Campbell, 2013: 12). Dolayısıyla dinin/dinlerin evrimii araştırmasını yaparken aynı anda birden fazla bağlam ve kültür üzerinde çalışıldığının unutulmaması gerekmektedir (Campbell ve Altenhofen, 2016: 2).

2. Dijital Din Araştırmalarında Paradigmalar

Dijital teknolojinin gelişimine paralel olarak ortaya çıkan evrimii ortamlarda nasıl araştırma yapılacağı sorusu, yıllar boyunca koleksiyonlar ve el kitapları için tekrarlanan tema haline gelmiştir. Bu noktada dünyada olgunlaşma aşamasında olan dijital din çalışmalarının Türkiye’de henüz filizlenme aşamasında olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bununla birlikte son yıllarda dijital din bağlamında ciddi çalışmalar yapılmaya başlandığı grlmektedir. (Haberli, 2014, 2019; amdereli, 2015; Dereli, 2020; Eken, 2019).

İnternet ortamındaki ieriğ in artması, yeni dijital iletişim teknolojilerinin ortaya çıkması, dijital din çalışmalarında hem bakışı açısı hem de işlenen temalar bakımından bir paradigma değişikliğine yol açmıştır. İlk üç dalgası, Hojsgaard & Warburg (2005), dördüncü dalgası Campbell & Lövheim (2011) tarafından tanımlanan bu araştırma dönemleri; alanın gelişimini, kullanılan yöntemlerin olgunlaşma serüvenini ifade etmektedir (Campbell, 2011: 232).

İlk dalga çalışmaları genellikle deskriptif bir bakış açısıyla internet ortamındaki din olgusunu tanımlamaya, dini pratik ve olguların çeşitliliğini keşfetmeye yönelik yapılan çabaları karakterize etmektedir. Bu alışmalar,

spesifik bir dini geleneği ele almaktan öte, çevrimdışı ile çevrimiçi uzamdaki din olgusunun etkileşimini genel bir perspektiften incelemeyi esas almıştır. O'Leary ve Brasher (1996), O'Leary (1996), Zaleski (1997), Cobb (1998), Brasher (2001) ve benzeri çalışmalar, internet ile din etkileşiminin mahiyetini analiz etme çabalarının ürünü olan önemli ilk dalga çalışmalarıdır. Genellikle belirli bir çevrimiçi topluluk, web sitesi veya benzer çevrimiçi ortamı tekil örnekler üzerinden ele alan bu çalışmalar, internetin bireysel dindarlığı teşvik ettiği ve geleneksel dindarlık biçimlerini ortadan kaldırma potansiyeli taşıyabileceği üzerinde durmuşlardır (Campbell, 2011: 234). İlk dalga çalışmalarının genelinde, bilgisayarlar ile internetin hemen her şeyi yapabileceği ve yalnızca siber uzamda varlık gösterecek yeni dinler meydana getirebileceği düşüncesi de ön plana çıkmaktadır (Hojsgaard & Warburg 2005: 8-9). Bu noktada, ilk dönem araştırmacılarının internet teknolojisine ütöpik bir bakış açısıyla yaklaştıklarını ifade etmek gerekir. Nitekim Brasher'in, bilgisayarların, kullanıcıların içeriklerini yapılandırarak onların kim olduklarını tam olarak tanımladığı iddiası, bu bakış açısını yansıtmaktadır (2001: 141).

Ütöpik ve distöpik bakış açısına sahip ilk dalga çalışmalarının aksine, *ikinci dalga* daha gerçekçi bir bakış açısına yönelim gerçekleştirmiştir (Campbell, 2011: 234). Bu periyotta, bilgisayar teknolojileri ihmal edilmemekle beraber, teknoloji ile insan etkileşiminde kullanıcının sadece pasif konumda olmadığına dair görüş yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Hojsgaard & Warburg 2005: 9). Aynı zamanda, çevrimiçi dini pratiklerin farklı biçimleri somut olarak tanımlanırken; kimlik inşası, online cemaat gibi temalar daha geniş ve daha eleştirel bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Hadden & Cowan'ın (2000) ve Dawson & Cowan (2004)'ın edisyonluğunu yapmış olduğu makale koleksiyonu, günümüz dijital din çalışmalarında da referans alınan öncül çalışmalardandır. Bu koleksiyon içerisinde yer alan, Helland'ın (2000), "*Online-Religion/Religion-Online and Virtual Communitas*" isimli makalesi geleneksel dini yapıların internet üzerindeki temsil ile görünümünü ifade eden "Religion Online" ve dinlerin internet ortamıyla etkileşime girerek yeni dindarlık formlarının ortaya çıkışını karakterize eden "Online Religion" ayrımı, dijital din çalışmalarına zemin hazırlamıştır (Campbell, 2017: 17). Bu ayrım, çevrimiçi dini aktivite ve pratiklerin tasnifi noktasında günümüze kadar referans alınan rehber bir tipoloji olagelmıştır.

Üçüncü dalga, 2000'li yılların ortalarından itibaren farklı disiplinlerden araştırmacıların ortak mahsulü olarak başlamıştır (Hojsgaard & Warburg 2005: 9). Teorik çerçeveler etrafında yeni metot ve teknikler kullanılarak verilerin analiz edilip bulguların değerlendirildiği bu dönemde çevrimiçi ritüeller cemaatler, topluluk ve kimlik çalışmaları üzerine yoğunlaşmıştır (Campbell & Altenhofen, 2016: 7).

Dijital din çalışmalarında önemli süreçleri karakterize eden, *tanımlayıcı, kategorik ve teorik* bu üç dalgaya, Campbell & Lövheim (2011) *dördüncü bir dalgayı* ilave etmektedirler. Derinlemesine bir temel oluşturmayı amaçlayan bu dalga, daha önceki çalışmalara da konu olan; kimlik inşası, cemaat, ritüel, gibi konuların yanısıra dini aktörlerin evrimdişı ve evrimii uzam arasındaki geçişlerini, dini bilginin otantikliği, otorite biçimlerindeki dönüşümü ile etik kaygıların ele alındığı bir dönemdir (Campbell, 2017: 17; Dereli, 2020: 91-92). Sözü edilen bu dört araştırma dalgası, önceki çalışmalara oranla daha sistematik ve disiplinlerarası, evrimdişı ile evrimii uzamı daha entegre gören dijital din çalışmalarının ayrı bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır.

3. Dijital Din Araştırmalarında Konular

Bilgisayarların ucuzlaması, internetin yaygın hale gelmesi, internet bağlantı hızının ve veri akış miktarının artması, bireylerin internet aktivitelerinin geniş bir yelpazeye yayılmasını sağlamıştır. İlk dönem yapılan çalışmalar, din olgusunu bir bütün olarak ele alırken, sonra gelen çalışmalar; cemaat, ritüel, kimlik, otantiklik, dini otorite, ve benzeri spesifik konuları ele almaya başlamıştır.

3.1. Sanal/Dijital Dini Cemaatler

Dijital dini topluluklar, başlangıcından itibaren dijital din araştırmalarında ana temalardan biri olmuştur. İnternetin ilk zamanlarında yazılı metinle asenkronik olarak başlayan iletişim biçimi, dijital iletişimin birincil yoluyken, Web 2.0 teknolojisinin gelişmesiyle sohbet odaları, msn, skype gibi uygulamalarla senkronik iletişim biçimine evrilmiştir. Dijital iletişim teknolojilerindeki gelişmeler, veri hızı ve miktarındaki artış ile internete dahil olan grafik, resim ve sesli iletişim, dijital ortamdaki sosyal ilişkilerin gittikçe daha gerçekçi, akışkan ve dinamik bir ilişkiler ağı haline gelmesini sağlamıştır (Campbell, 2012: 71).

Yerel ve coğrafi sınırlılıklardan arınmış etkileşim ağı olarak ortaya çıkan dijital medya, birçok araştırmacıyı bu ağın dini topluluklar da dhil olmak üzere topluluk oluştırma potansiyelini göz önüne alarak çalışmaya sevk etmiştir (Campbell ve Evolvi, 2019: 5). Bu bağlamda araştırmalara konu olan ana temalardan birisi sanal/dijital dini cemaatlerdir. Ortak bir dini pratiği paylaşan, maneviyat ve belirli inanca dayalı tartışma, evrimii konular veya etkinlikler çerçevesinde birleşen etkileşimli evrimii bu ağlar (Campbell, 2003b: 1027), farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir. Bunların bazıları sadece evrimii olabilmekte, bazıları ise evrimdişı toplulukların uzantısı olarak ortaya çıkmaktadır. Bir kısmı ise öncelikle evrimii olarak ortaya çıkmakta, zamanla evrimdişı uzama genişleyebilmektedir. Bu yapısal çeşitlilikle beraber, sanal/dijital cemaat kavramı, genellikle tüm bu grupları ifade etmek için kullanılmaktadır (Kendall, 2003: 1054).

Kullanıcıların nasıl ve ne şekillerde sanal cemaat meydana getirdikleri, geleneksel dini grupların çevrimiçi ortama transferleri, dijital cemaatler ile geleneksel cemaatler arasındaki ilişki, farklılık ve benzerlikleri konu edinen çalışmalar çoğunluktadır (Dawson, 2004; Campbell, 2005; Cheong ve Poon v.dğr, 2009; Hutchings, 2017a, 2017b). Dijital cemaatleri genel bakış açısıyla ele alan bu çalışmaların yanında spesifik dijital dini toplulukları ele alan çalışmalarda oldukça yoğunluk kazanmaya başlamıştır. Diasporada yaşayan Müslüman topluluklar üzerine çalışmalarını yoğunlaştıran Mandaville (2001, 2003), Lawrence (2002), Roy (2004) ve Facebook üzerinde İslamofobik video ve içeriklere karşı oluşturulan sanal bir topluluğu analiz eden Al-Rawi (2016), önemli örneklerdendir.

3.2. Sanal/Dijital Dini Ritüeller

İnternetin kullanılmaya başlandığı ilk zamanlardan bu yana, dijital din bağlamında ortaya çıkan merkezi temalardan biri online/dijital dini ritüellerdir. 1986 yılında fırlatıldıktan kısa bir sonra düşen Challenger Uzay Mekiğinin ölen mürettebatı için bilgisayar ağları üzerinde gerçekleştirilen ve binlerce kişinin katıldığı anma töreni, ilk somut örneklerdendir (Haberli, 2014: 44). Kutsal Kitap'tan pasajların ve duaların paylaşılması şeklinde gerçekleştirilen buna benzer erken dönemdeki ritüellerin metin veya resim içerikli dini paylaşımlarla sınırlı oldukları bilinmektedir. Zaman içerisinde dijital teknolojinin gelişmesi, mobil uygulamalar ile Activeworlds, Secondlife gibi 3 boyutlu sanal dünyaların ortaya çıkmasıyla birlikte, interaktivitesi yüksek ritüellerde bir zenginlik ve çeşitlilik meydana gelmiştir. Sanal Hac ziyaretleri, Ağlama Duvarı'na online dua gönderme, Online Puja ve sanal kiliselerde yapılan ayinler bu tarz dini aktiviteleri karakterize eden örneklerdir.

Farklı dini geleneklere ait ritüel ve pratiklerin dijital teknolojiye farklı biçimde uyarlandığı görülmektedir. Bu noktada, dijital ritüel uygulamalarının, özellikle Batı dini kültürü içinde daha geniş yer bulduğu görülmektedir (Campbell, 2012: 84). Dijital ritüellerle ilgili çalışmalara bakıldığında, bunların mahiyeti, dijital uzama transferleri, gerçek dini ritüel sayılıp sayılamayacağı, fiziki bir mevcudiyetin şart olup olmadığı ve ritüellerde otantiklik derecesi gibi meseleler etrafında şekillendiği görülmektedir. (Goethals, 2003; Antweiler, 2006; Jacobs, 2007; Miczek, 2007; Yiğitoğlu, 2015).

3.3. Kimlik

Dini pratikler ve düşünceler, bireylerin kimliklerini inşa edip şekillenmesinde önemli rol oynayan sosyalleşme ile sosyal kontrol süreçlerinde önemli rol oynamaktadır (Dawson, 2000: 32). Bununla birlikte kimlik oluşumu, bir bireyin sadece diğer insanlarla ya da ait olduğu

toplumsal grup içinde belirli bir bağlam ve zaman diliminde oluşan etkileşimiyle gerçekleşmemektedir. Aynı zamanda iletişim teknolojileri aracılığıyla gerçekleştirilen etkileşim sonucunda şekillenmektedir. Bu bağlamda Giddens, ilk yazı deneyiminden bu yana, basılı ve elektronik medyanın hem kimlik kazanımında hem de sosyal ilişkilerin inşasında merkezi rol oynadığı ve modernite içerisindeki kimlik oluşumunun yeni medya biçimleri üzerine inşa edilen bir çabanın ürünü olduğunu ifade etmektedir (1991: 5-6). Bu noktada internet sosyolojisi de bilgisayar ortamındaki iletişimin kimliğin toplumsal inşası üzerinde potansiyel olarak dönüştürücü etkisinin olduğu iddiasındadır (Dawson, 2000: 32). Nitekim yaygınlaşmaya başladığı 1990'lı yıllardan itibaren bireylerin kimlik gelişiminde internetin önemli bir rol oynadığı görülmektedir (Lövheim, 2004, 60).

Dijital ortamdaki fikir alışverişleri, zihin karıştıran sorulara cevap arayışları, farklı dinden ya da dini anlayıştan kişilerle yapılan sohbetler kimlik gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Bu noktada dijital din konusunda araştırma yapanlar, geleneksel dini yapıların, küresel ağa bağlı bir toplumdaki kimlik inşası süreçlerinde hangi işlevi oynamaya devam edebileceği konusundaki endişeler bağlamında kimlik sorununu birçok çalışmaya konu edinmişlerdir. Dini kimliklerin çevrimiçi ortamlarda nasıl güçlendirildiğini veya aşındırdığını ortaya koyan Fernback (2002), kimlik parçalanması ile çatışmayı konu alan Brauchler (2003), çevrimiçi dini kimlik inşasına odaklanan Lövheim (2004) ile Lövheim & Linderman (2005), Sands (2010) ve Önay Doğan (2015) gibi araştırmacılar internetin dini kimliğin oluşma süreci üzerindeki etkileri, çevrimdışı ve çevrimiçi uzam bağlamında inceleyen kapsamlı çalışmalar yapmışlardır.

3.4. Otantiklik

Genellikle dijital cemaat, ritüel ve kimlik temalarıyla ilişkilendirilen otantiklik meselesi, dijital din çalışmalarına konu olan sorunsallardan bir diğeridir. Gerçek veya doğru olmanın kalite düzeyini ifade eden otantiklik meselesi, çoğunlukla kimlik veya dijital ritüellerin “gerçeklik” ya da “sanallık” dikotomisi etrafında şekillenmiştir. Whatsapp veya Facebook gibi çevrimiçi bir platform aracılığıyla yapılan duaların geçerliliği, samimiyet derecesi ya da üç boyutlu sanal ortamlarda gerçekleştirilen türbe ve Mekke gibi kutsal bir mekân ziyaretinin gerçekten yapılmış sayılıp sayılamayacağı, otantiklik çalışmalarının cevap bulmaya çalıştığı meselelerdir. (Bkz. Haberli, 2014: 107-120).

Sözü edilen örnekler bağlamında otantikliğin, iki temel problem etrafında odaklandığı görülmektedir. Birincisi, insanların dijital dini aktivite ile deneyimlerinin özgün ve gerçek olup olmadıkları, ikincisi ise siber uzamın gerçeklik derecesi ve kutsal bir mekan işlevi görüp görmeyeceğidir (Radde-Antweiler, 2013: 88). Bu problem etrafındaki tartışmaları konu alan Hill-Smith'in (2009), sanal hac gibi uygulamaların özgün dini pratikler olmak

yerine, sadece bir simülasyon veya “gerçek” bir şeyin yeniden üretimi şeklinde değerlendiren çalışması; Grieve’in (2010), sanal ile gerçek arasındaki ilişkiyi analiz edip kuramsallaştırmaya çalıştığı etnografik araştırması önemli örneklerdendir.

3.5. Dini otorite

Otorite, belirli bir güç odağının (geleneksel, karizmatik veya rasyonel) eylemleri ve düşünceleri etkileme yetisi olarak tanımlanmaktadır (Hjarvard, 2016: 11). Bu bağlamda, değişen medya yapısı, dini figür, organizasyon ve kurumlara otoritelerini muhafaza etmek, yeniden kurmak veya otorite alanını genişletme imkânı sunmaktadır. Buna karşın, yerleşik otorite biçimlerinin hem kendi içindeki hem dışındaki güç ilişkilerinin değişmesine ve yeni otorite biçimlerinin de ortaya çıkmasına yol açmaktadır.

İletişim araçlarının ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasının, kamusal otoritelerin yanı sıra dini otoritelerin de zayıflamasına yol açtığı tarihsel bir realitedir. Nitekim matbaanın icadı ve İncil’in basılıp geniş halk tabakasına yayılmasının, Katolik Kilisesi’nin kitleler üzerindeki dini otorite olma tekeline kırdığı bilinmektedir. Benzer şekilde dijital medya da kullanıcılarına herhangi bir dini yapı veya devlet baskısından uzak bir etkileşim ve tartışma ortamı sunmaktadır. Forumlar, bloglar, Facebook, Twitter gibi farklı tartışma ve bilgi paylaşma ortamları, dini bilginin hiyerarşisini dikey düzlemde yatay düzleme taşımıştır. Dijital medya, herhangi yerleşik bir dini otoriteye ihtiyaç duyma zarureti ortadan kaldırmış, kutsal metin, bilgi veya fetvaya erişim noktasında birincil konuma yükselmiştir. Bu noktada, geleneksel otorite kaynaklarına ek olarak bilgi kaynağı haline gelen web yöneticisi, moderatör veya blog yazarı gibi yeni dini otorite sınıfları hem çevrimiçi hem de çevrimdışı uzamda öne çıkmaya başlamıştır. Bununla birlikte, “rahibe sor” “rabbiye sor” veya “imama sor” gibi danışman hizmetleri, mobil dini uygulamaların çeşitliliği, çevrimiçi dini bilgi ve yorumlara daha fazla erişim, otorite hiyerarşilerine alternatif kaynaklar ve söylem sağlamaktadır. Bu durum, interneti yerleşik hiyerarşiler için bir tehlike haline getirmekte, geleneksel ve yeni otorite kaynakları arasında potansiyel çatışma alanı doğurmaktadır (Campbell, 2012: 74).

Dijital medyanın, yerleşik dini otorite kaynaklarına yönelik fırsat ve tehditleri farklı dini gelenekler perspektifinden ele alan çalışmalar, literatürde oldukça geniş bir yer kaplamaktadır (Turner, 2007; Maguire, 2007; Linjakumpu, 2011; Possamai ve Turner, 2012; Knowles, 2013; Cheong, 2014; Hoover, 2016). Din adamlarının dijital medya ile nasıl etkileşime girdiğini ve dijitalleşmenin dini otoriteyi nasıl dönüştürdüğünü İslam bağlamında ele alan (Bunt, 2018), Ortadoks Rabbilerin, mobil telefon ve internetle nasıl etkileşim halinde olduklarını ile otoritelerini nasıl

sürdürdüklerini ele çalışmalar da yapılmıştır (Campbell, 2007). Dünya İşlam Alimleri Birliği başkanı Yusuf Karadavi'nin dijital medya bağlamında dini otoritesini nasıl sürdüğünü konu alan Graf (2014), yine Papa Francis'in sosyal medyayı kullanarak Katolik Kilisesi'nin imajını ve görünürlüğünü ele alan Narbona (2016), Zijderveld (2017) gibi çalışmalar önemli örneklerdir.

4. Dijital Din Araştırmalarında Yaklaşımlar

Dijital medyada hem dinlerin temsili hem de dini içeriklerin miktarı noktasında istikrarlı bir artış gözlenmektedir. Buna paralel olarak, araştırma dalgaları içerisinde yapılan çalışmalarda kullanılan çevrimiçi araştırma yöntemleri çeşitlenmiş, dijital din olgusuna gösterilen ilgi hem nitel hem de nicel yaklaşım çerçevesinden artış göstermiştir. İlk on ile yirmi yıl içinde çevrimiçi din ile ilgili araştırmaların çoğu nitel yaklaşımla ele alınmıştır. Bununla birlikte, son yıllarda araştırmacıların büyük miktarda dijital veriyle karşılaşmalarıyla nitel yaklaşımın yanında nicel metotları da kullanmaya başladıkları görölmektedir (Campbell & Althenhofen, 2016: 1-2).

İster nitel ister nicel yaklaşım olsun, çevrimiçi dini aktivitelerin, kullanıcılar ve dinler üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu ortaya koyabilmek için öncelikle bu içeriklerin ne olduğu, onları kimin ne amaçla koyduğunun bilinmesi gerekmektedir. İkincisi, bu kaynakları kaç kişinin, hangi sıklıkla, nasıl ve ne amaçla kullandıklarının bilinmesi gerekmektedir (Dawson, 2000: 28). Bu noktada dijital veri toplama teknikleri, geleneksel yöntemlere kıyasla bir kısım avantaj ve dezavantajlar barındırmaktadır.

Dijital metodolojiler, veri ve örneklemlere hızlı erişim noktasında oldukça avantaj sağlamaktadır. Dijital metotların, yapılacak araştırmalara benzersiz genişlikte evrene erişim, zaman tasarrufu ve maliyet azaltma gibi yararları bulunmaktadır (Wright, 2005; 100). Buna karşın, iletişim teknolojilerindeki hızlı değişim ve anonim katılıma izin vermesi, dijital din olgusunu incelerken en büyük zorluklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, dijital din çalışmalarında teorik çerçeve oluştururken önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü dijital veri, içerik ve iletişim kayıtlarının gelecekteki araştırmalar için saklanıp saklanamayacağı, erişilip erişilemeyecek olması çoğunlukla belirsizlik taşıırken, internetin yüksek anonimlik derecesi ziyaretçi profillerinin gerçekçi bir değerlendirmesini problemli kılmaktadır (Bunt, 2012: 188). Sürekli değişen ve gelişen materyallerin çeşitliliği ile teknolojinin değişen doğası da interneti dine oranla daha karmaşık ve değişken bir olgu olarak karşımıza çıkarmaktadır (Bunt, 2012:181). Bu sebeple, dijital din araştırmaları yapacak olanların, değişen teknolojilere adapte olma ile içeriklere anında tepki verme, yeteneğine sahip olmaları önemli bir husustur. Bununla birlikte dijital din çalışmalarını yapabilmek, dijital kültüre aşinalık ve geleneksel din araştırmalarına vakıf olmayı da gerektirmektedir.

4.1. Nitel Yaklaşımlar

Günümüzde dijital din çalışmalarının çoğunluğu, büyük ölçüde yoruma dayalı olan nitel yaklaşımlarla ele alınmaktadır. Belirli dini web sitesi veya sanal dini cemaatlere ait sitelerine yönelik içerik ve söylem analizi, vaka çalışması, online etnografi/netnografi, odak grup görüşmesi ve gözlem bunların başında gelmektedir (Cho, 2011: 14). Bunt'un (2003), görüşme ve içerik analizi gibi teknikler kullanılarak İslam'ın dijital boyutlarını ortaya koymayı amaç edinen *"Islam in The Digital Age"* ile Brasher (2001)'in, sanal uzamdaki din ve maneviyatın boyutlarını incelemeyi amaçlayan gözlemsel analiz tekniğiyle ele aldığı *"Give Me That Online Religion"* adlı çalışması önemli örneklerdir. (Ayrıca bkz. Abdulla, 2007; Sturgill, 2004; Summeren, 2007; Haberli, 2014).

Dijital teknolojiye son gelişmeler, odak grup görüşmelerinde detaylı ve kapsamlı veri toplamaya yardımcı olmaktadır (Seggie ve Bayburt, 2015: 214). Bu teknikle, Facebook gibi sosyal medya, Zoom gibi uygulamalarla zaman ve mekânla ilgili engeller aşılabilmekte ve dünyanın farklı ülke veya şehirlerindeki katılımcılarla sesli veya görüntülü görüşme yapılabilmektedir. Buna karşın, çevrimiçi görüşmelerdeki uzaktan iletişim, araştırmacının katılımcı üzerinde oluşabilecek etkisini oldukça azaltırken, yüz yüze gerçekleşmesi daha düşük olan yanlış anlaşılmalara yol açabilmektedir. Bu sebeple, görüşme ve analizler yapılırken; dijital ortamın doğası, tarafların teknolojik yeterlilikleri ve bu yeterlilik düzeylerinin bilgi akışına olası etkisi de dikkate alınmalıdır (Seggie & Bayburt, 2015: 191).

Araştırmacının gündelik etkinliklere, ritüellere, etkileşimlere katıldığı ve grup yaşantılarının ve kültürlerinin çeşitli yönlerini öğrenmesini sağlayan katılımcı gözlem (DeWalt&DeWalt 2011: 1) dijital dine ilişkin araştırmalarda, olguların örtük ve belirgin yönlerini, farklılıklarını inceleme imkânını sağlamaktadır. Katılımcı gözleme örneklerden birisi, Ralph Schroeder ve bir kısım akademisyenin (1998), kendilerini görsel olarak temsil eden simgeler (avatarlar) aracılığıyla sanal bir kilisede düzenlenen bir ritüele katıldıkları çalışmadır. Bu araştırmacılar, ritüellerin fiziksel ortamdan sanal ortama transfer olurken, ne tür değişikliklere uğradığını katılımcı gözlem yoluyla ortaya koymaya çalışmışlardır.

4.2. Nicel Yaklaşımlar

Nicel yaklaşımla ele alınan dijital din araştırmalarında en sık kullanılan veri toplama araçları surveyler ve web tabanlı anketlerdir. Surveylerde amaç, aynı değişken hakkında çok sayıda kaynaktan bilgi toplanmasını sağlamaktır. Bu tarz araştırmalarda; gözlem, görüşme ve anket teknikler

kullanılarak spesifik bir din ya da dini grubun internetle etkileşimi ve internetin söz konusu dini grup mensuplarının dini inanç ve pratiklerini nasıl şekillendirdiğine dair cevap aranır (Campbell, 2003a, s. 218). Ayrıca web sitesi yöneticileri veya kullanıcıları ile yapılan online anketler de örneklem genişliği, düşük maliyetli oluşu ve ulaşılması zor katılımcılara erişim noktasında önemli bir veri toplama tekniğidir. Çevrimiçi görüşme ise bir yere seyahat etme ile kıyaslandığında oldukça maliyetsiz görünmektedir. Örneğin Protestan veya Katolik Kilisesi mensuplarının, internet kullanım alışkanlıkları ve amaçlarına yönelik bir araştırma için anket ve görüşme uygun araştırma teknikleri olacaktır. Cantoni ve Zyga'nın (2007) 6 bin civarındaki Katolik cemaat ve kuruluşun interneti nasıl ve ne amaçla kullandıklarına dair oldukça geniş kapsamlı çalışmaları nicel yaklaşımlarına güzel bir örnektir. Yine internetin toplumsal hayata etkileri konusunda önemli araştırmalar yapan Pew Internet&American Life Project (PEW) ve Barna Research Group'un internet kullanıcılarının dijital ortamla etkileşim ve dini aktivitelerini tespit etmeye yönelik hazırladığı oldukça geniş kapsamlı surveyler, anket sonuçları ve raporlar literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır (Larsen, 2000; Larsen 2001; Hoover &Clark, 2004; PEW, 2014; Dennis, 2019).

5. Sonuç

Dijital din araştırmaları, sanal/dijital din olgusunun tanımlanması ve internetin dini pratiklere nasıl aracılık ettiğine yönelik çabalarla başlamıştır. Dijital iletişim teknolojilerinin gelişimi; ritüel, otantiklik ve otorite benzeri spesifik konuların detaylı araştırıldığı bir dönemi beraberinde getirmiştir. Bunun yanında, forumlar veya web siteleri zemininde yapılan çalışmalar, daha karmaşık teknolojik alt yapı ve etkileşime sahip Instagram, Facebook ve mobil iletişim araçlarına doğru genişlemiştir. Yaşanan paradigma değişiklikleri kullanılan metodolojik yaklaşımlar ile veri toplama araçlarının çeşitliliğini arttırmıştır. Son yıllarda dijital ortamdaki veri ve içeriklerin zenginleşmesi, dijital din çalışmalarında nitel yanında nicel yöntemlerin kullanımını da rutin hale getirmiştir. Bu bağlamda, netnografi, odak grup görüşmesi, katılımcı gözlem, söylem/içerik analiz tekniklerinin yanı sıra survey ile online anket gibi veri toplama araçlarına sıklıkla başvurulduğu görülmektedir.

Gelişen ve değişen dijital teknoloji karşısında, dijital din araştırmalarının devamlı geliştiği ve bir olgunlaşma sürecinde olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu noktada gittikçe karmaşık hale gelen dijital din olgusunu anlamaya yardımcı olacak, iletişim ve din sosyolojisi araştırmalarında kullanılan teorilerin, dijital din çalışmalarına nasıl uygulanabileceği veya uyarlanabileceğine yönelik disiplinlerarası çalışmalar önem arz etmektedir. Ancak dijital kültür içerisindeki dini pratiklerin daha iyi anlaşılmasına yönelik, ayrıntılı ve daha güvenilir sonuçları veren standartlaştırılmış yöntemler ile yeni teknikler gereklidir. Dijital medyanın dinler ile dini yapılar üzerindeki kısa ve uzun vadedeki etkileri ile mobil iletişim

teknolojilerinin, bireysel dindarlığı dönüştürücü etkisine odaklanan çalışmaların önemini de vurgulamak gerekir.

Türkiye'deki dijital din çalışmalarına bakıldığında, henüz filizlenme aşamasında ve Batı'daki çağdaş çalışmalardan oldukça geride olduğu görülmektedir. Türkiye'de Batı'dakine benzer çalışmaların yapılması, dijital kültür ile etkileşime giren dini hayat ve pratiklerin, nasıl değişip dönüştüğünü anlamaya katkı sunacaktır. Bu noktada, dijital medyanın kimler tarafından, nasıl ve neden dini amaçlı kullanıldığının belirlenmesine yönelik araştırma projelerinin yürütülmesi önem arz etmektedir. Ayrıca zaman içerisinde meydana gelecek değişikliklerin izini sürecektir. Bu çalışmaların yapılması da dijital din literatürüne zenginlik kazandıracaktır.

Kaynakça / Reference

- Abdulla, R. (2007). Islam, Jihad, and Terrorism in Post 9/11 Arabic discussion boards. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12, 1063-1081.
- Al-Rawi, A. (2016). Facebook As a Virtual Mosque: The Online Protest Against Innocence of Muslims, *Culture and Religion*, 1-16.
- Antweiler, K. R. (2006). Rituals Online: Transferring and Designing Rituals. *Online Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, C.2(1), 54-72.
- Brasher, Brenda E. (2001). *Give Me That Online Religion*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Brauchler, B. (2003). Cyberidentities at War Religion, Identity, and the Internet in the Moluccan Conflict. *Indonesia*, (75), 123-151.
- Bunt, G. (2000). *Virtually Islamic: Computer-Mediated Communication and Cyber Islamic Environments*. Lampeter: University of Wales Press.
- Bunt, G. (2003). *Islam in the Digital Age: E-Jihad, Online Fatwas and Cyber Islamic Environments*, London: Pluto Press.
- Bunt, G. (2012). Din ve İnternet. *Din Sosyolojisi: Çağdaş Gelişmeler* (Çev. Edt. İhsan Çapcıoğlu), Ankara: İmge Yayınevi, 175- 200.
- Bunt, G. (2018). *Hashtag Islam: How Cyber-Islamic Environments Are Transforming Religious Authority*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press.
- Campbell, H. (2003a). Approaches to Religious Research in Computer-Mediated Communication. *Mediating Religion: Conversations in Media, Culture and Religion*. New York: T & T Clark/Continuum, 213-228.

Campbell, H. (2003b). Online Communities, Religious. *Encyclopedia of Community: From Village to Virtual World*. (Edt. K. Christensen ve D. Levinson), Thousand Oaks: Sage Publications, 1027-1029.

Campbell, H. (2005). *Exploring Religious Community Online: We are one in the Network*. New York: Peter Lang.

Campbell, H. (2007). "What hath god wrought?" Considering how religious communities culture (or Kosher) the cell phone. *Continuum*, 21(2), 191-203.

Campbell, H. (2011). Internet and Religion. *The Handbook of Internet Studies*. (Edt. M. Consalvo ve C. Ess), Singapore: Blackwell Publishing, 232-250.

Campbell, H. (2012). The Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society, *Journal of the American Academy of Religion*, Vol. 80, No. 1, 64-93.

Campbell, H. (2013). The Rise of the Study of Digital Religion. *Digital Religion: Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (Edt. H. Campbell), London: Routledge, 1-22.

Campbell, H. (2017). Surveying Theoretical Approaches within Digital Religion Studies. *New Media & Society* 19(1), 15-24.

Campbell, H. & Altenhofen, B. (2016). *Methodological Challenges, Innovations and Growing Pains in Digital Religion Research*. Digital Methodologies in the Sociology of Religion, (Edt S. Cheruvallil-Contractor- S. Shakkour), London: Bloomsbury, 1-13.

Campbell, H. & Evolvi, G. (2019). Contextualizing Current Digital Religion Research On Emerging Technologies. *Hum Behav & Emerg Tech*, 1-13.

Campbell, H. A. & Lövheim, M. (2011). Introduction: Rethinking the Online-Offline Connection in the Study of Religion Online. *Information, Communication & Society*, 1083-1096.

Cantoni, L. & Zyga, S.(2007). The Use of Internet Communication by Catholic Congregations: A Quantitative Study. *Journal of Media and Religion*, 6:4, 291-309.

Cheong P. H & Poon JPH. (2009). Weaving webs of faith: examining Internet use and religious communication among Chinese protestant transmigrants. *JIIIC*, 2(3): 189-207.

Cheong, P. H. (2014). Tweet the message? Religious authority and social media innovation. *Journal of Religion, Media and Digital Culture*, 3(3), 1-19.

- Cheong, P. H., Poon, Jessie P. H. ve dğr. (2009). The Internet Highway and Religious Communities: Mapping and Contesting Spaces in Religion Online. *The Information Society*, C. 25, 291-302.
- Cho, K. (2011). New Media and Religion: Observations on Research. *Communication Research Trends*, Vol. 30, No.1, 4-22.
- Cobb, Jennifer J. (1998). *Cybergrace: The Search For God in the Digital World*. New York: Crown.
- Çamdereli, M. & Öney, B. D. & Şener, Nihal K. (2015). *Medya ve Din 2: Dijital Din*, İstanbul: Köprü Kitaplar.
- Dawson, L. & Cowan, D., Edt. (2004) *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, New York: Routledge.
- Dawson, Lorne L. (2000). Researching Religion in Cyberspace. Issues and Strategies. *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises* (Edt. J. K. Hadden ve D. E. Cowan), London: JAI Press/Elsevier Science, 25-54.
- Dawson, Lorne L. (2004). Religion and the Quest for Virtual Community. *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, (Edt. D. E. Cowan & L. Dawson), London: Routledge, 75-89.
- Dereli, M. D. (2020). *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Eken, M. (2019). Modern görsel kültürde online din: M nesli'nin online inanç pratikleri üzerine bir inceleme. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Fernback, J. (2002). Internet Ritual: A Case for the Construction of Computer-Mediated Neopagan Religious Meaning. *Practicing Religion in the Age of Media*. New York: Columbia
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Goethals, G. (2003). Myth and Ritual in Cyberspace. *Mediating Religion: Conversations in Media, Religion and Culture* (Edt. J. Mitchell & S. Marriage), Edinburgh: T&T Clark.
- Graf, B. (2014). Media Fatwas and Fatwa Editors: Challenging and Preserving Yusuf al-Qaradawi's Religious Authority. *Media Evolution on the*

Eve of the Arab Spring, (Edt. Hudson, L., Iskandar, A., Kirk, M.) New York: Palgrave Macmillan, 139-157.

Grieve, G. (2010). Virtually Embodying the Field: Silent Online Buddhist Meditation, Immersion, and the Cardean Ethnographic Method *Online – Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 4(1): 35–62.

Helland, C.(2000). Online-Religion/Religion-Online and Virtual Communitas. *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*, (Edt. J.K. Hadden –D.E. Cowan), New York:JAI Presssss, 205-223

Haberli, M. (2014). *Sanal Din: Tarihsel, Kuramsal ve Pratik Boyutlarıyla İnternet ve Din*. İstanbul: Açılımkitap.

Haberli, M. (2019). Dijital Çağda Din ve Dindarlığın Dönüşümü. *Medya ve Din Araştırmaları Dergisi (MEDİAD)*, 2(2), 307-315.

Hadden, J.K. and Cowan, D.E. (Edt) (2000). *Religion on the Internet: Research Prospects and Promises*. London and New York: JAI Press.

Hill-Smith, C. (2009). Cyberpilgrimage: A Study of Authenticity, Presence and Meaning in Online Pilgrimage Experiences. *Journal of Religion and Popular Culture*, 21(2). www.utpjournals.press/doi/pdf/10.3138/jrpc.21.2.006

Hjarvard, S. (2016). Mediatization and The Changing Authority o f Religion. *Media, Culture & Society*, 38(1), 8-17.

Hoover, S. M. & Clark, L. S. (2004). *Faith Online. Pew Internet and Public Life Project*. Erişim Adresi: www.pewtrusts.org/media/legacy/uploadedfiles/wwwpewtrustsorg/reports/society_and_the_internet/pewinternetfaith0404pdf

Hoover, Stewart M. (Edt).(2016). *The Media and Religious Authority*, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press.

Hutchings, T. (2017a). *Creating Church Online: Ritual, Community and New Media*. New York, NY: Routledge.

Hutchings, T. (2017b). Design and The Digital Bible: Persuasive Technology and Religious Reading. *Journal of Contemporary Religion*, 32(2), 205-219.

Jacobs, S. (2007). Virtually Sacred: The Performance of Asynchronous Cyber-Rituals in Online Spaces. *JCMC*, C.12, 1103-1021.

Kendall, L. (2003). Virtual Communities. *Encyclopedia of Community: From Village to Virtual World* (Edt. K. Christensen & D. Levinson), Thousand Oaks: Sage Publications, 1054-1063.

Knowles, S. (2013). Rapture Ready and the World Wide Web: Religious Authority on the Internet. *Journal of Media and Religion*, 12/3, 128-143.

Larsen, E. (2000). Wired Churches, Wired Temples: Taking Congregations and Missions into Cyberspace. *Pew Internet and American Life Project*. Erişim Adresi: www.pewresearch.org/internet/2000/12/20/wired-churches-wired-temples

Larsen, E. (2001). CyberFaith: How Americans Pursue Religion Online. *Pew Internet and American Life Project*. Erişim Adresi: www.pewresearch.org/internet/2001/12/23/cyberfaith-how-americans-pursue-religion-online/

Lawrence, B. (2002). Allah on Line: The Practice of Islam in the Information Age. *Practicing Religion in the Age of the Media: Explorations in Media, Religion, and Culture*, (Edt S. M. Hoover & L. S. Clark) New York: Columbia University Press, 237-253.

Linjakumpu, A. (2011). Alternative Islamic voices on the internet. *Mediating Faiths: Religion and Socio-Cultural Change in the Twenty-First Century*. (Edt. M. Bailey & G. Redden). 37-48.

Lövheim, M. (2004). Young People, Religious Identity and the Internet. *Religion Online: Finding Faith on the Internet*, London: Routledge, 59-70.

Lövheim, M. & Campbell, H. (2017). Considering Critical Methods And Theoretical Lenses in Digital Religion Studies. *New Media & Society*, 19(1), 5-14.

Lövheim, M. & Linderman, Alf G. (2005). Constructing Religious Identity on the Internet. *Religion and Cyberspace*. (Edt. M. T. Hojsgaard ve M. Warburg), London: Routledge, 121-137.

Maguire, M. (2007). The Islamic Internet: Authority, Authenticity and Reform. *Media on the Move Global Flow and Contra-Flow*, (Edt. Daya Kishan Thussu), New York: Routledge, 209-221.

Mandaville, P. (2001). *Transnational Muslim Politics: Reimagining the Umma*. London: Routledge.

Mandaville, P. (2003). Communication and Diasporic Islam: A Virtual Ummah?. *The Media of Diaspora*, (Edt. K. H. Karim), London: Routledge, 135-147.

- Miczek, N. (2007). Rituals Online: Dynamic Processes Reflecting Individual Perspectives. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, C. 1(2), 197-204.
- Morgan, D. (2013). Religion and media: A critical review of recent developments. *Critical Research on Religion*, 1(3), 347-356.
- Narbona, J. (2016). Digital Leadership, Twitter And Pope Francis. *Church, Communication and Culture*, 1(1), 90-109.
- Okun, S. & Nimrod, G. (2017). Online ultra-orthodox religious communities as third spaces: A netnographic study. *International Journal of Communication*. 11. 2825-2841.
- O'Leary, S. D. (1996). Cyberspace as Sacred Space: Communicating Religion On Computer Networks. *Journal of the American Academy of Religion*, C. 4, 781-808.
- O'Leary, S. D. & Brasher, B. (1996). The Unknown God of the Internet. *Philosophical Perspectives on Computer-Mediated Communication*. (Edt. C. Ess), New York: SUNY Press, 233-271.
- Önay Doğan, B. (2015). Dini Kimlik ve Sanal Uzam. (M. Çamdereli & B. Önay Doğan & N.Kocabay Şener), *Dijitalleşen Din*. İstanbul: Köprü Kitapları, 223-246.
- Pew Internet and American Life Project (2014), Religion and Electronic Media*. Erişim Adresi: www.pewforum.org/2014/11/06/religion-and-electronic-media/
- Possamai, A. & Turner, B. S. (2012). Authority and liquid religion in cyberspace: the new territories of religious communication. *International Social Science Journal*, 63 (209), 197-206.
- Quinn, D. (2019). *The Digital Pulpit: A Nationwide Analysis of Online Sermons*. *Pew Internet and American Life Project*. www.pewforum.org/2019/12/16/the-digital-pulpit-a-nationwide-analysis-of-online-sermons/
- Radde-Antweiler, K. (2013). Authenticity. *Digital Religion Understanding Religious Practice in New Media Worlds* (Edt. H. Campbell), London Routledge, 88-103.
- Ritzer, G. (2015). Prosumer Capitalism. *The Sociological Quarterly*, 56(3), 413-445.
- Roy, O. (2004). *Globalized Islam: the Search for a new Ummah*. New York: Columbia University Press.

- Sands, K. Z. (2010). Muslims Identity and Multimodal Communication on The Internet. *Cont Islam*, 4, 139-155.
- Schroeder, Ralph & Heather, N & Raymond, M. L. (1998). The Sacred and the Virtual: Religion in Multi- User Virtual Reality. *Journal of Computer-Mediated Communication* 4(2). www.jcmc.indiana.edu/vol4/issue2/schroeder.html.
- Seggie F. N & Bayburt, Y. (2015). *Nitel araştırma, yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Snee H. & Hine C. & Morey Y. & Roberts S. & Watson H. (2016) Digital Methods as Mainstream Methodology: An Introduction. *Digital Methods for Social Science*. London: Palgrave Macmillan.
- Sturgill, A. (2004). Scope and Purposes of Church Web Sites. *Journal of Media and Religion*, 3/3, 165-176.
- Summeren, C. (2007). Religion online: The shaping of multidimensional interpretations of muslimhood on Maroc.nl. *Communications*. 32, 273-295.
- Turner, B. S. (2007). Religious Authority and the New Media. *Theory, Culture&Society*, C.24 (2), 117-134.
- Wright, K. B. (2005). Researching Internet-Based Populations: Advantages and Disadvantages of Online Survey Research, Online Questionnaire Authoring Software Packages, and Web Survey Services. *JCMC*, Volume 10, Number 3 (2005), 100-110.
- Yiğitoğlu, M. (2015). *Dinlerde Dua, Sunu ve Sunaklar: Fiziki Alemden Sanal Aleme*, İstanbul: Kitabı Yayınevi.
- Zaleski, J. P. (1997). *The Soul of Cyberspace: How New Technology is Changing our Spiritual Lives*. New York: HarperEdge.
- Zijderfeld, T. (2017). Pope Francis in Cairo: Authority and branding on Instagram. *Heidelberg Journal of Religions on the Internet*, 12, 125-140.

